

ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟΝ ΠΑΥΣΑΝΙΑ (3, 24, 9)*

Περιγράφοντας ο Πausanías στο τρίτο βιβλίο του («Λακωνικά»), κατά την πορεία του από το Γύθειο προς τη Μάνη, τὰ σχετικά με τὴν πόλη Λᾶ καὶ τὴν περιοχή της, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς λόφους Ἰλίον, Ἀσία καὶ Κνακαδίον, ἀναφέρεται καὶ στὸν ποταμὸ Σμῆνο, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει, ἐκβάλλει στὴ θάλασσα ἀριστερὰ τοῦ ἀκρωτηρίου, ὅπου ὑπάρχει ναὸς τῆς «Ἀρτέμιδος Δικτύνης», καὶ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πολίχνη ὄχι περισσότερο ἀπὸ πέντε στάδια:

«Τὰ δὲ ἐν δεξιᾷ Γυθείου Λᾶς ἐστὶ, θαλάσσης μὲν δέκα στάδια, Γυθείου δὲ τεσσαράκοντα ἀπέχουσα. ὤκισται δὲ νῦν μὲν Ἰλίου καλουμένου καὶ Ἀσίας καὶ Κνακαδίου, τῶν ὁρῶν τούτων τὸ μεταξὺ ἐπέχουσα, πρότερον δὲ τῆς Ἀσίας τοῦ ὄρους ἔκειτο ἐπὶ τῇ κορυφῇ· ... Τῶν δὲ ὁρῶν ἐπὶ μὲν τοῦ Ἰλίου Διονύσου τέ ἐστι καὶ ἐπ' ἄκρας τῆς κορυφῆς Ἀσκληπιοῦ ναός, πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ Κάρνειος καλούμενος Ἀπόλλων.

Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἤδη σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλησιν Δαφναίας. Πρὸς θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναός ἐστὶ Δικτύνης Ἀρτέμιδος, καὶ οἱ κατ' ἔτος ἕκαστον ἐορτὴν ἄγουσι. Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας ποταμὸς ἐκδίδωσιν ἐς θάλασσαν Σμῆνος, ὕδωρ πιεῖν ἡδὺν εἴπερ ἄλλος τις παρασχόμενος ποταμὸς· ἔχει δὲ ἐν τῷ ὄρει τῷ Ταυγέτῳ τὰς πηγὰς, ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως σταδίου οὐ πλέον πέντε» (3, 24, 9).

Μεταφράζω: «Πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ Γυθείου βρίσκεται ἡ Λᾶς, ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τῇ θάλασση δέκα στάδια καὶ ἀπὸ τὸ Γύθειο σαράντα. Εἶναι κτισμένη σήμερα μεταξὺ τῶν λόφων Ἰλίου, Ἀσίας καὶ Κνακαδίου, ἐνῶ προηγουμένως βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Ἀσίας· ...Καὶ ὅσον ἀφορᾷ στοὺς λόφους, ἐπάνω στὸ Ἰλίον ὑπάρχει ναὸς τοῦ Διονύσου καὶ στὴν ἄκρῃ τῆς κορυφῆς ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ κοντὰ στὸ Κνακάδιο ναὸς τοῦ λεγομένου Καρνείου Ἀπόλλωνα¹. Ἀφοῦ προχωρήσει κανεὶς ἀπὸ τὸ Κάρναιο τριάντα στάδια περίπου, ὑπάρχει στὴν τοποθεσία

* Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Πausanías ἐχρησιμοποίησα τὴν ἔκδοση: M. H. Rocha-Pereira, *Pausanias Graeciae descriptio*, vol. I Leipzig 1973, II 1977, III 1981 καὶ 1989².

1. Πρὸβλ. τὴν ἐναλλαγὴ τῶν προθέσεων «ἐπὶ» καὶ «πρὸς» γιὰ τὸν ἀκριβῆ τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ τῶν περιγραφομένων: «ἐπὶ μὲν τοῦ Ἰλίου... καὶ ἐπ' ἄκρας τῆς κορυφῆς...», «πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ...». Γιὰ τέτοια ἐναλλαγὴ στὴ χρῆση τῶν προθέσεων βλ. A. Engeli, *Die Oratio variata bei Pausanias*, Berlin 1907. σ. 108.

Ἵψοι, στὰ ὄρια ἤδη τῶν Σπαρτιατῶν, ἓνα ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ἀρτεμης, ἢ ὅποια ἐπονομάζεται Δαφναία. Κοντὰ στὴ θάλασσα καὶ ἐπάνω στὸ ἀκρωτήριο ὑπάρχει ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Δικτύνης, πρὸς τιμὴ τῆς ὁποίας τελοῦν κάθε ἔτος ἑορτὴ. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτοῦ τοῦ ἀκρωτηρίου ἐκβάλλει στὴ θάλασσα ἓνας ποταμὸς Σμήνος, τοῦ ὁποίου τὸ νερὸ εἶναι τόσο εὐχάριστο νὰ τὸ πιῇ κανεὶς ὅσο καενὸς ποτὲ ἄλλου ποταμοῦ· καὶ ἔχει στὸ ὄρος Ταῦγετο τὶς πηγές του καὶ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πόλιν ὄχι περισσότερο ἀπὸ πέντε στάδια».

Μνεῖα τοῦ ποταμοῦ Σμήνου σὲ ἀρχαῖες πηγές, ἐκτὸς τοῦ Πανυσανία, γίνεται μόνον ἀπὸ τὸν γραμματικὸ Ἡρωδιανό, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του «*Περὶ καθολικῆς προσωδίας*», μελετώντας τὰ ὀνόματα σὲ -ηνος, ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν ὡς γραμματικὸ παράδειγμα (Gr. III 1, σ. 176, 10): «Ἥνος, Σφήνος ὄνομα τόπου, Σμήνος ὄνομα ποταμοῦ, Γλήνος ὄνομα πόλεως Κρητικῆς, Μήνος, θρήνος». Δὲν ἀναφέρεται ὁ ποταμὸς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους, οὔτε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα λεξικά, ὅπως τοῦ Ἡσυχίου, τῆς Σούδας, ἢ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος ἔχη χρησιμοποιοῦν εὐρέως τὸν Πανυσανία καὶ παραπέμπη σὲ αὐτὸν ὀγδόνητα περὶ του φορέας².

Τὸ ζήτημα ἐν προκειμένῳ εἶναι ἂν ὁ Ἡρωδιανὸς γνωρίζῃ τὸν ποταμὸ Σμήνον ἀπὸ τὸν Πανυσανία ἢ ἀπὸ ἄλλου, συνηρητὴμένο βεβαίως μὲ τὸ πρόβλημα ἂν ὁ συγκεκριμένος ποταμὸς ἀναφερόταν ἀπὸ τοὺς εἰδικούς παραδοξογράφους συγγραφεῖς ποὺ ἔχουν γράψῃ γιὰ ποταμούς, ὅπως ὁ Κτησίας, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Φιλοστέφανος («*Περὶ παραδόξων ποταμῶν*» FHG III 32, fr. 24)³, ὁ Ψ-Πλούταρχος («*Περὶ ποταμῶν*»), ὁ Σώστρατος («*Περὶ ποταμῶν*»), ὁ Ἀρχέλαος, ὁ Τιμόθεος, ὁ Χρύσερμος ὁ Κορίνθιος, ὁ Δημάρατος, ὁ Νικάνωρ ὁ Σάμιος, ὁ Τιμαγόρας, ὁ Λέων ὁ Βυζάντιος, ὁ Σωτίων («*Τῶν σποράδην περὶ ποταμῶν καὶ κρηνῶν καὶ λιμνῶν παραδοξολογουμένων*»), ἀπὸ γεωγράφων, ὅπως ὁ Ἀρτεμίδωρος καὶ ὁ Μένιππος ὁ Περγαμινός, ἀπὸ Λακωνογράφων συγγραφεῖς καὶ ποιητές, ὅπως ὁ Πολέμων («*Περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι πόλεων*»), «*Περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι ἀναθημάτων*»), ὁ Σωσίβιος («*Περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν*»), ὁ Φαῖστος, ὁ Σφαῖρος, ὁ Διοσκορίδης, ὁ Μόλις, ἢ ἂν ὁ Πανυσανίας ἀποτελῇ τὴ μοναδικὴ πηγὴ ἀναφορᾶς τοῦ ἐν λόγῳ ποταμοῦ. Ὅτι ὁ Πανυσανίας, ὅπως ὅλη ἄλλωστε ἡ «περιγηγητικὴ λογοτεχνία»,

2. Πίνακα τῶν χωρίων βρίσκει κανεὶς στοῦ Aug. Meinekii, *Stephani Byzantii, Ethnicorum quae supersunt*, Berolini MDCCCXLIX, σ. 733. Ἡ θέσις τοῦ A. Lentz (*Herodiani technici reliquiae*, Lipsiae MDCCCLXVIII, I, σ. CLXXIX), τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἀποδέχεται ὁ W. Gurlitt (*Über Pausanias*, Graz 1890, σ. 11, σημ. 25), ὅτι ὁ Στέφανος Βυζάντιος δὲν ἀντλεῖ ἄμεσα ἀπὸ τὸν Πανυσανία ἀλλὰ ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Ἡρωδιανό, καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ 85 χωρία τοῦ Πανυσανία ποὺ ἔχει χρωστᾷ τὰ 75 στὸν Ἡρωδιανό (Index II, σ. 1228), δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ, ὅπως ἔχει ἤδη δεῖξει ὁ P. F. Atenstädt στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (*Quellenstudien zu Stephanos von Byzantion*, Leipzig 1891, σσ. 8-22).

3. Γιὰ τὸν Φιλοστέφανο, βλ. R. Stiehle, Philostephanos von Kyrene, *Philologus* IV, 1849, σ. 385 κ.ε., ὅπου σ. 398 κ.ε. γιὰ τὸ «*Περὶ παραδόξων ποταμῶν*». Ἐδῶ ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς ποταμοί: Ἀροάνιος (Ἀθῆν.), Λάδων (Ἀθῆν.), Ἀβιανός (Στέφ. Βυζ.), Ἡριδανός (Σχόλ. Διον. Περ.), Κράθις (Σχόλ. Θεόκρ.), Τιτῶν (Τζέτζης, *Λυκόφρ.* 1276), Ἀρετάν (Μ. Ἐτυμ. 1141, Lass.-Liv.).

ἀντλεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐτοψία στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές, εἶναι γνωστό⁴.

Ἄξιομνημόνευτο χαρακτηριστικὸ τοῦ ποταμοῦ ἐπισημαίνει ὁ Πausανίας τὸ «ἡδύποτον» τοῦ ὕδατος («ὔδωρ πιεῖν ἡδὺ εἶπερ ἄλλος τις παρασχόμενος ποταμός», χαρακτηριστικὸ ποὺ διαπιστώνεται καὶ σήμερ⁵. Ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀξιοπεριέργα, ξεχωριστά, παρὰξένα («παράδοξα») πράγματα, στοιχεῖα ἢ φαινόμενα, ἢ «παρὰδοξογραφία», ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο στὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων λογογράφων ἢ ἱστορικῶν, γεωγράφων ἢ περιηγητῶν⁶, ὅπως ὁ Πausανίας⁷. Εἰδικά, ἡ σχετικὴ μὲ ποταμούς καὶ πηγές καταλαμβάνει σπουδαῖο μέρος, δεδομένης καὶ τῆς σημασίας ποὺ παίζει γενικὰ τὸ νερὸ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐπακόλουθο τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ θεοποίηση τῶν ποταμῶν ἢ ἡ μυθολογικὴ τους σύνδεση μὲ διάφορους θεοὺς καὶ ἥρωες. Ὁ Πausανίας ἀκολουθώντας τὴ σχετικὴ παράδοση μνημονεύει ὁτιδήποτε ἀξιοπεριέργο ἀφορᾷ σὲ πηγές ἢ ποταμούς, κάνοντας ἀναφορὰ πολλὰς φορὲς καὶ στίς πηγές ἀντλήσεως τῶν πληροφοριῶν του⁸.

Ἄξιοσημείωτο χαρακτηριστικὸ τοῦ συγκεκριμένου ποταμοῦ εἶναι λοιπὸν κατὰ τὸν Περιηγητὴ τὸ γευστικὸ νερὸ του, ποὺ τὸν διακρίνει ἀπὸ κάθε ἄλλον ποταμό: «... ὔδωρ πιεῖν ἡδὺ ἄλλος τις παρασχόμενος ποταμός» («... τοῦ ὁποίου τὸ νερὸ εἶναι τόσο εὐχάριστο νὰ τὸ πιῇ κανεὶς ὅσο κανενὸς ἄλλου ποτὲ ποταμοῦ»). Στὸ χωρίο ὑπάρχει τὸ κριτικὸ πρόβλημα ἐπιλογῆς μεταξὺ τῶν γραφῶν «παρασχόμενος» ἢ «παρεχόμενος»⁹. Τὴ μετοχὴ «παρεχόμενος» χρησιμοποιεῖ ὁ Πausανίας πολλὰς φορὲς στὸ ἔργο του, καὶ μὲ παραπλήσια σημασία μὲ αὐτὴν τοῦ ὑπὸ

4. Διερεύνηση τῶν πηγῶν τοῦ Πausανία γιὰ τὰ «Λακωνικά» ἐπιχειρεῖ ὁ W. Immerwahrς στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (*Die Lakonika des Pausanias auf ihre Quellen untersucht*, Berlin 1889). Βλ. Gurlitt, ὅ.π., σ. 149 κ.έ. - G. Pasquali, *Die schriftstellerische Form des Pausanias*, *Hermes* 48, 1913, σσ. 161-223.

5. Πρβλ. *RE* III, 1 (Stuttgart 1929), σ. 710 (ἄρθρο «Σμήνος» τοῦ Geyer): «Der Fluß war im Altertum wegen seines besonders trinkbaren Wassers berühmt, was nach Curtius für den Bach von Passava noch heute zutrifft».

6. Ὅπως ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος («Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγὴ»), ὁ Πολέμων («Περὶ θαυμασίων», «Περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ θαυμάζομένων ποταμῶν»), ὁ Νικόλαος Δαμασκηνός («Ἐθῶν παραδόξων συναγωγὴ»), ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολύιστος («Συναγωγὴ θαυμασίων»), ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τὴ Νίκαια («Περὶ παραδόξων»), ὁ Φίλοστράτος («Περὶ παραδόξων ποταμῶν»). Στὴν ἴδια κατηγορία μποροῦμε νὰ περιλάβουμε τοὺς «ποικιλογράφους» συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Αἰλιανός («Ποικίλη ἱστορία»), ὁ Πολύαινος («Στρατηγήματα»), ὁ σοφιστὴς Φαβωρίνος («Παντοδαπὴ ἱστορία»), ὁ Λουκιανός, καὶ τέλος ὁ Πλούταρχος μὲ τὰ «Ἡθικά» του.

7. Βλ. Gurlitt, ὅ.π., σ. 168 κ.έ. - A. Kalkmann, *Pausanias der Perieget. Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen*, Berlin 1886, σ. 24 κ.έ. - O. Regebongen, *RE* S 8, 1956, σ. 1082 κ.έ. - N. Δ. Παπαχατζῆ, *Πausανίου Ἑλλάδος περιήγησις*. Τόμ. 1 Ἀττικά, Ἀθήνα 1974, σ. 13 κ.έ., 28 κ.έ.

8. Βλ. Kalkmann, ὅ.π., σ. 32 κ.έ. - Regebongen, ὅ.π., σ. 1083 κ.έ.

9. Οἱ περισσότεροι ἐκδότες προτιμοῦν τὴ γραφὴ «παρασχόμενος». Ὁ C. G. Siebelis (*Pausaniae Graeciae descriptio*, Leipzig 1822-1828, τόμ. 2, σ. 126) «παρεχόμενος», κατὰ τὸν Clavier.

μελέτην χωρίου, στίς ἐξῆς περιπτώσεις: «ὄρεϊ δὲ καὶ ποταμὸς ἐκ τῆς λίμνης τὰ μὲν πρὸς αὐτῇ τῇ λίμνῃ βοσκήμασιν ὕδωρ ἐπιτήδειον παρεχόμενος κατὰ δὲ τὴν ἐκβολὴν τὴν ἐς τὸ πέλαγος ἰχθύων ἀλμυρὸς ἤδη γίνεται καὶ ἰχθύων τῶν θαλασσιῶν πλήρης» (1, 32, 7)· «ὄρεϊ δὲ Κηφισὸς πρὸς Ἐλευσὶνι βιαίτερον παρεχόμενος τοῦ προτέρου ῥεῦμα» (1, 38, 5)· «φαίνεται δὲ ὁ Ἀλφειὸς παρὰ τοὺς ἄλλους ποταμοὺς φύσιν τινὰ ἰδίαν παρεχόμενος τοιάνδε» (8, 54, 2). Ἐξ ἄλλου, ἀκριβῶς παραπλησίον νοήματος εἶναι καὶ τὸ χωρίο «ὑδωρ δὲ ἄφθονον εἴπερ ἄλλο τι χωρίον παρέχεται καὶ Μαριός» (3, 22, 8), ἐπειδὴ περιέχει σύγκριση μὲ χρήση τῆς ἐκφράσεως «εἴπερ ἄλλος τις»· ἐδῶ βεβαίως ἔχουμε ἀντὶ μετοχῆς ἐνεστώτα ὀριστικῆς, ἀλλὰ τὸ νόημα δὲν ἀλλοιώνεται.

Ἄν καὶ τῇ μετοχῇ «παρασχόμενος» χρησιμοποιοεῖ ὁ Πausanias μόνον τρεῖς φορές σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔργο του (1, 25, 2· 3, 24, 9· 7, 16, 6), καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια τῆς συγκρίσεως μόνον στὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο, νομίζω ὅτι αὐτὴ ἀρμόζει καλύτερα ἐδῶ, γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: ἐκφράζει ἰσχυρότερα τὴν ἔννοια τῆς συγκρίσεως τὴν ὁποία ἐπιδιώκει ὁ συγγραφέας νὰ προβάλῃ γιὰ νὰ ἐπισημάνῃ τὴ μοναδικότητα τοῦ νεροῦ τοῦ ποταμοῦ Σμήνου ὡς πρὸς τὴν εὐχάριστη γεύση· μὲ τὴ χρήση τοῦ ἀορίστου ὁ Pausanias ὑποδηλώνει ὅτι ἡ σύγκριση γίνεται ὄχι μόνον πρὸς τὰ τωρινὰ ποτάμια, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλα τὰ, τρόπον τινά, προϋπάρχοντα καὶ ἔξαφανισθέντα¹⁰.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὴν ἐκφραση τοῦ Pausanias, ἡ ὁποία μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση ἀναδεικνύει τὴ συγκεκριμένη ἀρετὴ τοῦ ποταμοῦ, θὰ ἀνατρέξουμε σὲ ἀντίστοιχες ἐκφράσεις τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως ποὺ χαρακτηρίζουν ποτάμια ἢ πηγές. Ἔτσι, «κάλλιστον» καὶ «ἄριστον» χαρακτηρίζεται τὸ νερὸ ὀρισμένων ποταμῶν. Ὁ Ὅμηρος λέγει γιὰ τὸν Ἀξιό:

.....ἐξ Ἀξιοῦ εὐρύ, ῥέοντος,
Ἀξιοῦ, ὃς κάλλιστον ὕδωρ ἐπὶ γαῖαν ἵησιν
(Φ 157-158)

Ὁ Ἡρόδοτος (4, 91, 4) ἀναφέρει γιὰ τὴ στήλη ποὺ ἔσθησε ὁ Δαρεῖος στὸν ποταμὸ Τέαρο μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Τέαρου ποταμοῦ κεφαλαὶ ὕδωρ ἄριστόν τε καὶ κάλλιστον παρέχονται πάντων ποταμῶν»¹¹. Ὁ Εὐριπίδης σὲ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Ἀρχέλαος» (Nauck, ἀπ. 228, 1-2 - Diggle, σ. 94) χαρακτηρίζει «κάλλιστον» τὸ νερὸ τοῦ Νείλου:

Δαναὸς ὁ πεντήκοντα θυγατέρων πατήρ
Νείλου λιπὼν κάλλιστον + ἐκ γαίης + ὕδωρ.

Καὶ ὁ Στράβων (9, 1, 19) μιλάει γιὰ κρήνη ἡ ὁποία εἶχε πολὺ καὶ καλὸ νερὸ

10. Αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα, τὴν ὁποία ὑποδηλώνει ἡ μετοχὴ «παρασχόμενος», ἀπέδωσα στὴ μετάφραση (βλ. σ. 2) μὲ τὸ «ποτέ»: «... ἓνας ποταμὸς Σμήνος, τοῦ ὁποίου τὸ νερὸ εἶναι τόσο εὐχάριστο νὰ τὸ πιῇ κανεὶς ὅσο κανενὸς ποτέ ἄλλου ποταμοῦ».

11. Γιὰ ἐπίδραση τοῦ Ἡροδότου στὸν Pausanias, βλ. J. O. Pfundtner, *Pausanias Periegeta imitator Herodoti* (Diss.), Königsberg 1866 – K. Wernicke, *De Pausaniae periegetae studiis Herodoteis* (Diss.), Berlin 1884.

στὴν ἀρχή, καὶ στὴ συνέχεια τὸ μετέβαλε: «πρότερον δὲ καὶ κρήνη κατεσκεύαστό τις πλησίον πολλοῦ καὶ καλοῦ ὕδατος· εἰ δὲ μὴ νῦν τί ἂν εἴη θαυμαστόν εἰ πάλαι πολὺ καὶ καθαρὸν ἦν ὥστε καὶ πότιμον εἶναι μετέβαλε δὲ ὕστερον;».

Ὁ ἴδιος ὁ Pausanias ὀνομάζει «κάλλιστον» τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ Μέλητος («Σμυρναίοις δὲ ποταμὸς Μέλῃς ὕδωρ ἐστὶ κάλλιστον...» 7, 5, 13) καὶ γιὰ τὸ νερὸ τῆς Κασταλίας λέγει ὅτι εἶναι εὐγευστο ὡς πόμα («... τὸ ὕδωρ τῆς Κασταλίας *** καὶ πιεῖν ἡδὺν» 10, 8, 9). Ἀντιθέτως, χαρακτηρίζει τὸ νερὸ τοῦ Κωκυτοῦ ποταμοῦ «ἀτερπέστατον» (1, 17, 5): «...ῥεῖ δὲ καὶ Κωκυτὸς ὕδωρ ἀτερπέστατον».

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ποὺ συνιστᾷ τὴν ἰδιαιτερότητα ἐνὸς ποταμοῦ ἀφορᾷ στὴν ψυχρότητα τοῦ ὕδατος, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ποταμοῦ Γορτύνιου (8, 28, 2): «οὗτος ὁ Γορτύνιος ὕδωρ ψυχρότατον παρέχεται ποταμῶν»).

Στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν ἓνα καλὸ πόσιμο νερὸ, ἓνα «ἄριστον ὕδωρ», εἶναι ἡ καθαρότητα («λαμπρόν», «λευκόν», «καθαρόν»¹², ἡ καλὴ σύσταση («κοῦφον, «λεπτόν») καὶ ἡ εὐχάριστη γεύση («γλυκὺ»¹³, «ἡδὺν»), σύμφωνα μὲ ἀντιστοιχοῦς χαρακτηρισμοὺς καλῆς ποιότητος ὑδάτων ποὺ κάνει ὁ Ἱπποκράτης. Διαφωτιστικὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅσα παρατηρεῖ ὁ ἴδιος μιλώντας γιὰ τὰ «ἄριστα ὕδατα»: «Ἄριστα δὲ ὀκόσα ἐκ μετεώρων χωρίων ῥέει καὶ λόφων γεγραῶν· αὐτὰ τε γὰρ ἐστὶ γλυκέα καὶ λευκά καὶ τὸν οἶνον¹⁴ φέρειν ὀλίγον οἶα τέ ἐστὶ· τοῦ δὲ χειμῶνος θερμὰ γίγνεται τοῦ δὲ θέρος ψυχρά· οὕτω γὰρ ἂν εἴη ἐκ βαθυτάτων πηγῶν» (Περὶ ἀέρ., 8, σ. 32 Littre). Ἐπεξηγεῖ δηλαδὴ ὅτι τὰ καλύτερα νερὰ εἶναι ὅσα προέρχονται ἀπὸ ὑψηλότερα μέρη καὶ γηλόφους· διότι αὐτὰ εἶναι εὐχάριστα στὴ γεύση καὶ διαυγῇ καὶ μποροῦν νὰ ἀναμειχθοῦν μὲ μικρότερη ποσότητα κρασιοῦ· αὐτὰ κατὰ τὸν χειμῶνα γίνονται θερμὰ, ἐνῶ κατὰ τὸ καλοκαίρι ψυχρά· αὐτὲς τὶς ιδιότητες ἔχουν τὰ νερὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ βαθύτατες πηγές. Τὶς ἀνωτέρω ιδιότητες τοῦ «ἀρίστου ὕδατος» συγκεντρώνει ὁ ποταμὸς Σμῆνος, ἀφοῦ πηγάζει «ἐκ μετεώρων χωρίων», ψηλὰ ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Ταῦγέτου («ἔχει δὲ ἐν τῷ ὄρει τῷ Ταῦγέτῳ τὰς πηγὰς»), συγκεκριμένα κοντὰ στὸ χωριὸ Ἄρνα σὲ ὑψόμετρο 415 μ., «ἐκ βαθυτάτων πηγῶν», ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς «Ἀγίας Μαρίνας», ὅπου ὑπάρχει καὶ ὑπόγεια λίμνη.

12. Γιὰ καθαρὰ καὶ θολὰ (λασπώδη) ποτάμια κάνει λόγο ὁ Pausanias ἀναφερόμενος στὴν καθαρότητα τοῦ Παμίσου ποταμοῦ καὶ στίς συνήθειες τῶν ψαριῶν: «...ῥεῖ δὲ ὁ Πάμισος διὰ τε ἀρουμένης καὶ καθαρὸς καὶ ἀναπλεῖται ναυσὶν ἐκ θαλάσσης ἐπὶ δέκα πού σταδίους· ἀναθέουσι δὲ ἐς αὐτὸν καὶ οἱ θαλάσσιοι τῶν ἰχθύων περὶ ὥραν μάλιστα τοῦ ἡρος. Τὸ δὲ αὐτὸ ἐς Ρῆνόν τε καὶ ἐς τὸν Μαϊάνδρον ποιοῦσιν οἱ ἰχθύς· μάλιστα δὲ ἀνὰ τὸ ῥεῦμά τὸ Ἀχελῶον νήχονται τοῦ ἐκδιδόντος κατὰ νήσους τὰς Ἐχινάδας. Διάφοροι δὲ τὸ εἶδος μάλιστα ἰχθύς ἀναθέουσιν ἐς τὸν Πάμισον ἢ ἐς ὕδωρ καθαρὸν καὶ οὐ κατὰ <τὰ> αὐτὰ τοῖς κατειλεγμένοις ποταμοῖς ἰλυῶδες· οἱ κέφαλοι δὲ, ἢ ἰχθύων ὄντες τῶν πηλαίων, ποταμῶν φίλοι τῶν θολωτέρων εἰσὶ» (4, 34, 1-2).

13. Ἡ «ἡδύτης» τοῦ ὕδατος δίνει ἐνίοτε καὶ τὸ ὄνομα «Γλυκεῖα» ἢ «Γλυκεῖαι» στὴν πηγὴ (Paus. 7, 27, 1: «πίνειν πηγαί σφισιν ὑπὸ τὴν πόλιν εἰσὶν οὐ πολλαί· τὸ δὲ χωρίον, ἐνθα αἱ πηγαί, Γλυκείας ὀνομάζουσι») ἢ στὸν ποταμὸ: «Γλυκὺς ποταμὸς» (Ἄνν. Κομν. Ἀλεξ. 4, 3, 2 καὶ 4, 3, 3). Βλ. L. Preller, *Polemonis Periegetae Fragmenta*, Leipzig 1838 (ἀν.ά. Amsterdam 1964), σ. 6.

14. Ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ «πηλόν» ἀντὶ τοῦ «οἶνον».

Ἐρχόμαστε τώρα στο ζήτημα τῆς ταυτίσεως τοῦ ποταμοῦ Σμήνου καὶ τῆς θέσεως τῶν ἐκβολῶν του. Τὸ θέμα ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συγκεχυμένο στὰ σχετικὰ ἔργα εἴτε τῶν νεωτέρων γεωγράφων καὶ περιηγητῶν εἴτε τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Πausanias, οἱ ὅποιοι βασίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στοὺς πρώτους¹⁵. Ἡ σύγχυση προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλεως Λᾶς, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ Πausanias, ἐκβάλλουν περισσότερα τοῦ ἑνὸς ρέματα καὶ ὑπάρχει ἀκόμη ἡ πηγὴ ἡ λεγόμενη «*Τουρκόβρυση*». Συγκεκριμένα, στὸν κόλπο Βαθύ, ἐπίνειο τῆς Λᾶς, ἐκβάλλει τὸ λεγόμενο «*ποτάμι τοῦ Βαθιοῦ*» ἢ «*Τουρκόβρυση*» ἢ «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*» καὶ λίγο πιὸ ἀριστερὰ ἡ λεγόμενη «*Γλυφάδα*», ἐνῶ στὴν παραλία τοῦ Μαυροβουνίου ἓνα ἄλλο ποτάμι, τὸ «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*», ἢ «*Ἀρνιώτικο ποτάμι*» ἢ «*ποτάμι τῆς Ἀγίας Μαρίνας*» ἢ «*Πλατὺ ποτάμι*», ὁ ἀρχαῖος Σμήνος, ὅπως θὰ δείξουμε. Τῇ σύγχυση ἐπέτεινε καὶ ἡ πολυμορφία τῶν ὀνομάτων μὲ τὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται στὰ νεώτερα χρόνια ὁ ποταμός, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἡ σύγχυση ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὰ ποτάμια, τὰ ὁποῖα φέρονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ὡς «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*». Δηλαδή, τὸ ποτάμι ποὺ ἐκβάλλει στὴν παραλία τοῦ Μαυροβουνίου φέρεται μὲ τὸ ὄνομα «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*», ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ποτάμι ποὺ ἐκβάλλει στὸν κόλπο τοῦ Βαθιοῦ φέρεται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*» (γὰρ εὐκόλῃ διάκριση θὰ τὰ ὀνομάζω ἀντίστοιχα α' ἢ β' «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*»).

Ἡ κοινὴ ὀνομασία ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὰ ποτάμια καὶ ἡ συνεπακόλουθὴ σύγχυση ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Πασσαβᾶς (τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ¹⁶), ποὺ βρίσκεται στὸ μέσον ὅλης αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ἔδωσε τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ στοὺς δύο καμπίσκους ποὺ βρίσκονται ἐκατέρωθεν (βορείως καὶ νοτίως) τοῦ κάστρου («*κάμπος τοῦ Πασσαβᾶ*») καὶ ἀντιστοίχως στὰ δύο ποτάμια ποὺ τοὺς διαρρέουν («*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*»)¹⁷.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος «*Τουρκόβρυση*» εἶναι μιὰ ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὸ «*ποτάμι τοῦ Βαθιοῦ*» ἢ «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*», τὸ ὁποῖο ἐκβάλλει στὸν κόλπο τοῦ Βαθιοῦ, καὶ λέγεται ἔτσι στὸ σημεῖο ποὺ διαρρέει τοὺς πρόποδες τῶν τριῶν λόφων (Ἰλίου, Ἀσίας καὶ Κνακαδίου), ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἐκτεινόταν κατὰ τὸν Πausanias ἡ πολίχνη τῆς Λᾶς. Ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὴν πηγὴ «*Τουρκόβρυση*» στὰ κρᾶσπεδα τοῦ κάστρου τοῦ Πασσαβᾶ (λόφος τῆς Ἀσίας), ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν πηγὴ Γαλακῶ¹⁸ τοῦ Πausanias.

15. Ὁ Siebelis εἶναι ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ Πausanias, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε συστηματικὰ βιβλία νεωτέρων περιηγητῶν (Gell, Dodwell, Leake, Chandler, Williams, Hobhouse) στὸν ὑπομνηματισμὸ τοπογραφικῶν μερῶν (βλ. Παπαχατζῆ, δ.π., σ. 53, σημ. 1).

16. Γιὰ τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ βλ. ABSA XII (1905-1906), σ. 274 κ.ε.

17. E. Curtius, *Peloponnesos II*, Gotha 1852, σ. 277.

18. Τὸ ὄνομα ἀβέβαιο. «*Γαλακῶ*» (Clavier)· πρβλ. Πaus. 9, 34, 3· Ἀπολλ. Ῥόδ. 3, 223. «*Καγακῶ*» (β). «*Γλαυκῶ*» (Emerius). «*Κνακῶ*» (Camerarius)· συσχετίζεται πρὸς τὰ «*κνήκος*», «*Κνακίων*» (Πλουτ. *Λυκ.* 6). Ὁ W. M. Leake (*Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Moréa*, London 1846 (ἀν.άτ. Amsterdam 1967), σσ. 173-174) εἰκάζει ὅτι τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τῆς πηγῆς ἦταν «*Κνακῶ*», καὶ ὅτι ὁ ποταμὸς ἦταν ὁμώνυμος μὲ τὸν «*Κνακίωνα*» τῆς Σπάρτης, ὅπως ὑποδηλώνει τὸ ὄνομα τοῦ πλησίον ὄρους Κνακαδίου.

Ἦτοι ὁ Curtius¹⁹, ἐνῶ περιγράφει ἀναλυτικὰ τὸν σημερινὸ «Ἀρνωτικό ποταμό» ἢ «Μπαρδούνια ποταμό», τὸν σημαντικώτερο ὁλόκληρης τῆς χερσονήσου τοῦ Ταῦγету, ὅπως λέγει, ποὺ πηγάζει κάτω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἄρνα καὶ διασχίζει μὴ μεγάλη ἀπόσταση μέχρι νὰ φθάσῃ στὴν πεδιάδα τοῦ Πασσαβᾶ, κοντὰ στὸ Γύθειο, ἐσφαλμένα δὲν τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν ἀρχαῖο Σμῆνο, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι εἶναι τὸ β' «ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ» ἢ «Τουρκόβρυση», ποὺ ῥέει στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου καὶ ἐκβάλλει στὸν κόλπο τοῦ Βαθιοῦ. Τὸ ἴδιο σφάλμα κάνει καὶ ὁ Leake²⁰.

Ὁ Frazer πιθανολογεῖ, ἐσφαλμένα ἐπίσης, ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν «Τουρκόβρυση» ἢ «ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ», ποὺ διασχίζει τὴν ποιλάδα τοῦ Πασσαβᾶ καὶ χύνεται στὸν κόλπο τοῦ Βαθιοῦ· οἱ πηγές του εἶναι στὸν Ταῦγето κοντὰ στὸ χωριὸ Πολυάραβο, καὶ τὸ νερὸ του εἶναι καθαρὸ καὶ διαυγὲς ὁλόκληρο τὸν χρόνο: «This is probably the Turkovrysi or river of Passava, which flows past the hill of Passava and falls into the bay of Vathy. Its water is pure and pellucid all the year round. The river rises in Mt. Taygetus near the village of Polyzaravo»²¹. Τὴν ἴδια ἐσφαλμένη ἄποψη ἔχουν ἐπίσης οἱ Bursian²², Kiepert²³, Boblaye²⁴, Forster²⁵, Musti-Torelli²⁶, ἐνῶ τὴν ἐπιφύλαξή του ἐκφράζει καὶ ὁ Παπαχατζῆς²⁷. Οἱ Hitzig-Blümner ἀναφέρουν τὶς δύο διυστάμενες ἀπόψεις, χωρὶς νὰ παίρνουν θέση²⁸, καὶ ὁ Levi βρίσκεται σὲ ἀμβιβολία σχετικὰ μὲ τὸν Σμῆνο²⁹.

19. Curtius, ὁ.π., σ. 274 κ.ε.

20. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830 (ἀνατ. Amsterdam 1968), I, σ. 255, 266, 277· τοῦ ἴδιου, *Peloponnesiaca*, ὁ.π., σ. 173.

21. J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece. Translated with a Commentary*. Vol. III, New York 1965, σ. 394.

22. C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, II, Leipzig 1868, σ. 147.

23. H. Kiepert, *Formal Orbis Antiqui* (FOA), XIII (κέιμ. σ. 5).

24. M. E. Pouillon-Boblaye, *Recherches Géographiques sur les Ruines de la Morée*, Paris 1833, σ. 88.

25. E. S. Forster, Gythium and N. W. Coast of the Laconian Gulf, *ABSA* XIII (1906-1907), σσ. 233-234.

26. D. Musti - M. Torelli, *Pausania, Guida della Grecia*, vol. III, Libro III, *La Laconia*, σ. 277 (Σχόλ. 59-68).

27. Παπαχατζῆς, ὁ.π., τόμ. 2, *Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά*, σ. 435, σημ. 1: «Ἴσως τὸ μικρὸ ῥεῖμα τῆς Τουρκόβρυσης ποὺ χύνονταν στὸ λιμάνι Βαθύ».

28. H. Hitzig - H. Blümner, *Pausaniae Graeciae descriptio*, voluminis primi pars posterior, Leipzig 1899, σσ. 863-864. Ἐσφαλμένα γράφουν (σ. 864) ὅτι ὁ Curtius θεωρεῖ τὸ «Ἀρνωτικό ποτάμι» ὡς τὸν Σμῆνο (πρβλ. Geyer, ὁ.π.).

29. P. Levi, *Pausanias Guide to Greece*, Penguin Books 1971, Vol. 2, σ. 92, σημ. 257: «I am not sure about the river Smenos».

Ἀντιθέτως οἱ Roß³⁰ καὶ Lolling³¹ θεωροῦν ὀρθῶς ὅτι ὁ Σμῆνος εἶναι τὸ σημερινὸ «Ἀρνιώτικο ποτάμι» ἢ «ποτάμι τῆς Μπαρδούνιας», ποὺ ἐκβάλλει στὴ θάλασσα μεταξὺ Γυθείου καὶ Ἀκρωτηρίου Πετάλι.

Ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐξάλλου, οὔτε ὁ Ραγκαβῆς³² οὔτε ὁ Βουτυρᾶς³³ δίνουν κάποια συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ τὴ θέση τοῦ ποταμοῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀντιγράφουν χωρὶς νὰ ἐρμηνεύουν τὸν Πausanias. Μόνο σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει ὁ Καψάλης γιὰ τὸ ποτάμι, συνάγεται ἔμμεσα ὅτι ὁ Σμῆνος εἶναι τὸ «ποτάμι τῆς Μπαρδούνιας» ἢ «ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ», ἢ «Ἀρνιώτικο ποτάμι» ἢ «ποτάμι τῆς Ἀγίας Μαρίνας», ἢ «Πλατὺ ποτάμι»³⁴.

Ἡ ἐπιτόπια ἐξέταση τῶν σχετικῶν χώρων ἀπὸ τὸν γράφοντα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προσεχτικὴ μελέτη τῶν περιγραφῶν τοῦ Πausanias, θὰ δώσῃ νομίζω ἀπάντηση στὰ ἀνωτέρω τεθέντα ζητήματα. Ὁ ποταμὸς Σμῆνος λοιπὸν εἶναι τὸ σημερινὸ «Ἀρνιώτικο ποτάμι», ἢ «ποτάμι τῆς Ἀγίας Μαρίνας», ἢ «ποτάμι τῆς Μπαρδούνιας», ἢ «Πλατὺ ποτάμι», ἢ «ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ». Οἱ πηγές του εἶναι στοὺς πρόποδες τοῦ Ταῦγétου, σὲ ὕψος περίπου τετρακοσίων μέτρων, κοντὰ στὸ χωριὸ Ἄρνα, γεννέτειρας τοῦ γράφοντος, ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἰδίαν ἀντίληψη τῶν πηγῶν καὶ τοῦ ποταμοῦ, ὅπως ἦταν φυσικὲς πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν ὑδρευτικῶν ἔργων, μὲ τὰ ὁποῖα ὑδρεύεται σήμερα ἡ περιοχὴ Γυθείου καὶ Μάνης. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν μέχρι τίς ἐκβολές του στὴ θάλασσα, παίρνει ὁ ποταμὸς διάφορα ὀνόματα, ὅπως «Ἀρνιώτικο ποτάμι» ἢ «ποτάμι τῆς Ἀγίας Μαρίνας» (στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρνας, ὅπου βρίσκονται οἱ πηγές του καὶ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀγίας Μαρίνας), «ποτάμι τῆς Μπαρδούνιας» (στὴν περιοχὴ τῶν Μπαρδουνοχωρίων)³⁵, «Πλατὺ ποτάμι» (στὸν κάμπο τῆς Λίμνης, στίς Αἰγιές, καθὼς ἡ κοίτη του ἀπλώνεται), «ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ» (καθὼς διασχίζει τὸν «κάμπο τοῦ Πασσαβᾶ», πλησιάζοντας στίς ἐκβολές του). Αὐτὴ ἡ πολυμορφία τῶν ὀνομασιῶν ἐδημιουργήσε σύγχυση, ὅπως εἴπαμε προηγουμένως, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς ἀναφέρεται τὸ ποτάμι μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα³⁶.

Ὁ Σμῆνος ἐκβάλλει ἀριστερὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου Πετάλι, στὴν παραλία τοῦ

30. L. Roß, *Königsreisen. Wanderungen in Griechenland II*, Halle 1851, σσ. 216, 221.

31. H. G. Lolling, *Hellenische Landeskunde und Topographie (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft. Dritter Band, Geographie und Politische Geschichte des klassischen Altertums, Nördlingen 1899)*, σ. 185.

32. Ἰακ. Π. Ραγκαβῆ, *Τὰ Ἑλληνικά*, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 412.

33. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, *Λεξικὸν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας*, ἐν Κων/λει 1889, τόμ. ἑβδομος, σ. 723.

34. Γ. Δ. Καψάλη, ἄρθρο «Σμῆνος» στὴ *Μεγάλῃ Ἑγκυκλοπαίδεια «Πυρὸς»* 1923, τόμ. 22, σ. 43.

35. Βλ. Γ. Δ. Καψάλη, *Λακωνικά*, Ἀθήνα 1991, σ. 213.

36. Πρβλ. Frazer, ὁ.π.: «Leake and Ross seem wrong in identifying the Smenus with the Bardounia river (Leake calls it the river of Passava)...». Ἐπίσης Geyer, ὁ.π.: «Nach Leake... und Curtius... ist Smenus identisch mit dem heutigen Bach von Passava... (Hitzig - Blümner Paus. I 864 lassen irrtümlich Curtius für den Arniotiko eintreten)».

Μαυροβουνίου, καὶ ὄχι βεβαίως στὸν κόλπο τοῦ Βαθιοῦ, ὅπου ἐκβάλλει τὸ ἄλλο ποτάμι ποὺ εἶπαμε, ἢ «*Τουρκόβρυση*» ἢ β' «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*». Σύμφωνα μετὰ τὸν Πausανία ὁ ποταμὸς ἀπέχει ἀπὸ τὴν πόλιν ὄχι περισσότερο ἀπὸ πέντε στάδια («*ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως σταδίου οὐ πλέον πέντε*»), ἢ κατὰ τοὺς κώδικες Vind. (Va) καὶ Mosq. (Ms), ὅπου λείπει τὸ «οὐ» («*ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως σταδίου πλέον πέντε*»), κάτι περισσότερο ἀπὸ πέντε στάδια, δηλαδὴ καὶ στίς δύο περιπτώσεις περὶ που ἓνα χιλιόμετρο. Εἶναι ἀδύνατον λοιπὸν νὰ ταυτισθῇ μετὰ τὴν «*Τουρκόβρυση*» ἢ β' «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*», ἀφοῦ αὐτὸ ὄχι μόνον δὲν ἀπέχει ἓνα χιλιόμετρο ἀπὸ τὴν πόλιν, ἀλλὰ ρέει ἀκριβῶς στοὺς πρόποδες τῶν τριῶν λόφων (Ίλιον, Ἀσίας καὶ Κνακαδίου) ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἐκτεινόταν κατὰ τὸν Πausανία ἡ πολίχνη τῆς Λᾶς, καὶ φυσικὰ θὰ διέσχιζε τὴν πόλιν³⁷. Ἀντιθέτως, ὁ πραγματικὸς Σμῆμος (α' «*ποτάμι τοῦ Πασσαβᾶ*») ἀπέχει πράγματι περίπου ἓνα χιλιόμετρο ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη πόλιν.

Ὡς σημεῖο ὑπολογισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τὸν ποταμὸς πρὸς τὴν πόλιν εἶναι τὸ σημεῖο συναντήσεως τοῦ ποταμοῦ κατὰ τὴν πορεία τοῦ Περιγητῆ ἀπὸ τὸ Γύθειο πρὸς τὴ Λᾶ. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἐξέτασή μας σχετικὰ μετὰ τὴν πιθανὴν πορεία τοῦ Πausανία ἀπὸ τὸ Γύθειο πρὸς τὴ Λᾶ (καὶ στὴ συνέχεια πρὸς τὴν Τευθρῶνη, τὸν σημερινὸ Κότρωνα)³⁸ καὶ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ ἀρχαίου δρόμου, ἔπειτα καὶ ἀπὸ πληροφορίες ἐντοπίων γιὰ τὸ παλαιὸ μονοπάτι ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ Γύθειο πρὸς τὴ Μάνη, καὶ συγκεκριμένα πρὸς τὸν Κότρωνα, φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ Γύθειο συναντοῦσε τὸν Σμῆνο περίπου ἐκεῖ ὅπου εἶναι τὸ σημερινὸ γεφύρι στὸν δημόσιο δρόμο. Κατόπιν στρεφόταν πρὸς τὰ ἀριστερὰ γιὰ νὰ περάσῃ τὸν λόφο τῆς Πεταλέας καὶ νὰ φθάσῃ στὴ Λᾶ. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὁ Περιγητὴς ὅταν ἔφθασε στὸν Σμῆνο, πηγαίνοντας πρὸς τὴ Λᾶ, πληροφορήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιτόπιους ὀδηγούς του τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν ποταμὸ (ὅτι ἔχει περίφημο νερὸ καὶ οἱ πηγές του εἶναι ψηλὰ στὸν Ταῦγετο) καὶ φυσικὰ θὰ ἐδοκίμασε τὸ περίφημο νερό.

Ὅτι ὁ ποταμὸς Σμῆνος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐκβάλλει στὸν κόλπο

37. Εἶναι λανθασμένος ὁ ὑπολογισμὸς ποὺ κάνουν οἱ Boblaye (δ.π., σ. 88), Bursian (δ.π., σ. 146, σημ. 1) καὶ Forster (δ.π., σ. 233), ὥστε νὰ ταυτίσουν τὸν Σμῆνο μετὰ τὴν «*Τουρκόβρυση*», ἀφοῦ γιὰ νὰ συμφωνῇ μετὰ τὴν ἀπόσταση τῶν πέντε περίπου σταδίων, τὰ ὁποῖα δίνει ὁ Πausανίας μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τοῦ Σμήνου, ἀπομακρύνουν τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τῆς θέσεως πρὸς τὸ σημερινὸ Χωσιᾶριο. Τῆς ἰδίας ἀντιλήψεως σχετικὰ μετὰ τὴν θέσιν τῆς πόλεως εἶναι καὶ ὁ F. Böhle (Sparta. Geographie - I Lakonien, RE III A2 (1929), σ. 1317). Ὅπως εἶπαμε, ὁ ποταμὸς «*Τουρκόβρυση*» ρέει ἀκριβῶς στὴ μικρὴ κοιλάδα ποὺ σχηματίζονται οἱ τρεῖς λόφοι (Ίλιον, Ἀσία καὶ Κνακαδίου) καὶ στὴν ὁποία κατὰ τὸν Πausανία ἐκτεινόταν ἡ Λᾶς· εἶναι ἐπομένως ἀκατανόητὴ ἡ ἀπόσταση τῶν πέντε σταδίων, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ Τουρκόβρυση εἶναι ὁ ἀρχαῖος Σμῆνος. Ἐξ ἄλλου μικρὴ ἀξία ἔχει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Forster, ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸν Πausανία ὡς «πολὺ γλυκοῦ» συμφωνεῖ ἀκριβῶς μετὰ τὸ νερὸ τῆς «*Τουρκόβρυσης*» ποὺ τοῦ ἔδωσε νὰ δοκιμάσῃ ἓνας χωρικός στὸ Βαθὺ (δ.π., σ. 233).

38. Πρβλ. R. Heberdey, *Die Reisen des Pausanias in Griechenland*, Wien 1894, σ. 61 κ.έ.

τοῦ Βαθιοῦ ἀποδεικνύεται περαιτέρω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Πανσανία, ὁ ὁποῖος γράφει: «Πρὸς θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναὸς ἐστὶ Δικτύννης Ἀρτέμιδος, καὶ οἱ κατὰ ἔτος ἕκαστον ἐορτὴν ἄγουσι. Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας ποταμὸς ἐκδίδωσιν ἐς θάλασσαν Σμῆνος...». Τὸ ζήτημα ἐδῶ εἶναι γιὰ ποιά ἀπὸ τῆς δύο «ἄκρας», οἱ ὁποῖες σχηματίζουν τὸν σημερινὸ κόλπο τοῦ Βαθιοῦ, ἀριστερὰ τῆς ὁποίας ἐκβάλλει ὁ Σμῆνος πρόκειται: δηλαδὴ γιὰ τὴν Πεταλέα ἀριστερὰ ἢ γιὰ τὸν Ἀγερανὸ δεξιὰ;

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἡδὴ σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλησιν Δαφναίας. Πρὸς θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναὸς ἐστὶ Δικτύννης Ἀρτέμιδος, καὶ οἱ κατὰ ἔτος ἕκαστον ἐορτὴν ἄγουσι. Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας ποταμὸς ἐκδίδωσιν ἐς θάλασσαν Σμῆνος...» φαίνεται ὅτι ὁ Περιγηγητὴς βρίσκεται ἤδη κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὴν Τευθρώνη, τριάντα στάδια μακριὰ ἀπὸ τὸ Κάρναιο, στὴ δεξιὰ «ἄκρα» τοῦ κόλπου, στὸν σημερινὸ Ἀγερανό. Ἐπομένως, ἀριστερὰ αὐτῆς τῆς «ἄκρας» («Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας»), ὅπου ἐκβάλλει ὁ ποταμός, πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὁ κόλπος τοῦ Βαθιοῦ, στὸν ὁποῖο ὁμως, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἐκβάλλει ὁ Σμῆνος, ἀλλὰ τὸ ρέμα «Τουρκόβρυση» ἢ β' «ποτάμι τοῦ Πασσαβά». Ὁ Σμῆνος βρίσκεται ὄχι ἀριστερὰ «ταύτης τῆς ἄκρας», ἀλλὰ ἀπέναντι, στὴν παραλία τοῦ Μαυροβουνίου· πρὸς τὰ ἀριστερὰ βρίσκεται ὄχι αὐτῆς, ἀλλὰ τῆς ἄλλης «ἄκρας», τῆς Πεταλέας, δηλαδὴ τῆς ἀριστερῆς «ἄκρας» τοῦ κόλπου. Ἔτσι, προῆλθε ἡ σύγχυση στοὺς ἐρμηνευτὲς τοῦ Πανσανία, ὥστε νὰ θεωρήσουν ὡς τὸν ἀρχαῖο Σμῆνο τὸ ποτάμι ποὺ ἐκβάλλει στὴ μέση περίπου τοῦ κόλπου τοῦ Βαθιοῦ, ἀριστερὰ τοῦ ἀκρωτηρίου. Τί πράγματι συμβαίνει; Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει κάποιο πρόβλημα στὸ κείμενο τοῦ Πανσανία. Εἶπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ Περιγηγητὴς εἶχε ἤδη περάσει τὸ ποτάμι πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευσὶ του στὴ Λᾶ, ἐφόσον αὐτὸ βρισκόταν μέσα στὴ διαδρομὴ τὴν ὁποία ἀκολουθοῦσε καὶ ἐπομένως εἶχε σαφῆ ἐπίγνωση τῆς θέσεώς του.

Ἡ λύση τοῦ προβλήματος πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὸ κείμενο τοῦ Πανσανία καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει κατὰ τὴν ἀποψή μου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία ἔχει παραδοθῇ ἐφθαρμένο. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Πανσανία ἔρευνα ἔχει καταλήξει γενικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ σωζόμενα χειρόγραφα πηγάζουν ἀπὸ ἓναν κώδικα τοῦ 15ου αἰῶνα (β), ὁ ὁποῖος χάθηκε, καὶ ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρκετὰ ἐφθαρμένος, ὅπως μαρτυροῦν τὰ κοινὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις τῶν σωζομένων κωδίκων, λάθη στὰ ὁποῖα ἐπρόσθεσαν περισσότερα οἱ ἀντιγραφεῖς³⁹.

Τὸ συζητούμενο πρόβλημα προέρχεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ ἀντιγραφικὸ σφάλμα. Δηλαδή: ἀπὸ λάθος μετατέθηκε ἡ περίοδος «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου

39. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Πανσανία καὶ τὴν προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου, βλ. A. Diller, *The Manuscripts of Pausanias, Transactions of the American Philological Association* 1957, σσ. 169-188 – Παπαχατζῆ, ὁ.π., σ. 41 κ.έ. – M.-H. Rocha-Pereira, *Pausaniae Graeciae descriptio*, vol. I, Leipzig 1973, σσ. V-XX.

σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἤδη σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλησιν Δαφναίας» σὲ αὐτὴν τὴ θέσιν ἀπὸ τὴν κανονικὴ τῆς, ποὺ εἶναι στὴν παράγραφο 10, μετὰ τὸ «ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως σταδίου οὐ πλέον πέντε» καὶ πρὸ τοῦ «Ἐν δὲ τῷ Ἀραϊνῷ καλουμένῳ χωρίῳ...». Ὁ ἀντιγραφεὺς παρασύρθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σφάλμα μεταθέσεως, ἐπειδὴ ἀκριβῶς στὰ ἀμέσως προηγούμενα γίνεται λόγος γιὰ τὸν «Κάρνειο Ἀπόλλωνα» («...πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ Κάρνειος καλούμενος Ἀπόλλων»). Ἐνόμιζε λοιπὸν ὅτι ἡ φυσικὴ συνέχεια τοῦ λόγου εἶναι στὴ «μετατεθεῖσα» περίοδο «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἤδη σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλησιν Δαφναίας», ἡ ὁποία δηλώνει τὴν περαιτέρω πορεία τοῦ Περιηγητῆ μετὰ τὸ Κάρνειο, καὶ τὴ συνέχισή τῆς περιγραφῆς μὲ τὴ χρῆσιν τῆς τυπικῆς ἐκφράσεως «Ἀπὸ δέ... σταδίου προελθόντι...». Ἀπομάκρυνε ὁμῶς ἔτσι καὶ ἀποσύνδεσε ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τῆς τὴν ἐπομένῃ ἐνότητα, ποὺ μιλάει γιὰ τὸ ἀκρωτήριο («ἄκρα»), ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς «Δικτύννης Ἀρτέμιδος», καὶ γιὰ τὸν ποταμὸ Σμῆνο, ὁ ὁποῖος ἐξέβαλλε ἀριστερὰ αὐτοῦ τοῦ ἀκρωτηρίου.

Ἄς ἀποκαταστήσουμε τὸ κείμενο στὴν, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἀρχικὴ του θέσης: «Τὰ δὲ ἐν δεξιᾷ Γυθίου Λᾶς ἐστι, θαλάσσης μὲν δέκα στάδια, Γυθίου δὲ τεσσαράκοντα ἀπέχουσα. Ὡς οἶμαι δὲ νῦν μὲν Ἰλίου καλουμένου καὶ Ἀσίας καὶ Κνακαδίου, τῶν ὁρῶν τούτων τὸ μεταξὺ ἐπέχουσα, πρότερον δὲ τῆς Ἀσίας τοῦ ὄρους ἐκεῖτο ἐπὶ τῇ κορυφῇ. ... Τῶν δὲ ὁρῶν ἐπὶ μὲν τοῦ Ἰλίου Διονύσου τέ ἐστι καὶ ἐπ' ἄκρας τῆς κορυφῆς Ἀσκληπιοῦ ναός, πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ Κάρνειος καλούμενος Ἀπόλλων. Πρὸς θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναός ἐστι Δικτύννης Ἀρτέμιδος, καὶ οἱ κατὰ ἔτος ἕκαστον ἐορτὴν ἄγουσι. Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας ποταμὸς ἐκδίδωσιν ἐς θάλασσαν Σμῆνος, ὕδωρ πιεῖν ἡδὺ εἴπερ ἄλλος τις παρασχόμενος ποταμός· ἔχει δὲ ἐν τῷ ὄρει τῷ Ταῦγέτῳ τὰς πηγὰς, ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως σταδίου οὐ πλέον πέντε.

Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἤδη σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπὶ κλησιν Δαφναίας. Ἐν δὲ Ἀραϊνῷ καλουμένῳ χωρίῳ τάφος Λᾶ καὶ ἀνδριάς ἐπὶ τῷ μνήματι ἔπεστι» (3, 24, 9-10).

Ἡ προτεινόμενη διόρθωσις τοῦ κειμένου τοῦ Πausανία παρέχει λύση στὰ διατυπωθέντα προβλήματα, ἀποκαθιστᾷ κατὰ τὸν ἀπλούστατον τρόπο τὰ πράγματα καὶ παρέχει ἓνα σαφὲς νόημα. Ἄς μελετήσουμε ἀναλυτικώτερα τὴν περιγραφή τῆς Λᾶς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἀπὸ τὸν Πausανία, ὥστε νὰ καταδειχθῇ ἡ σαφήνεια τοῦ Περιηγητῆ καὶ ἡ συμφωνία τῆς περιγραφῆς του μὲ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς. Ἡ Λᾶς ἀπέχει ἀπὸ τὸ Γύθειο σαράντα στάδια (ἐπτάμιση περίπου χλμ.) καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα δέκα (δύο περίπου χλμ.). Οἱ τρεῖς λόφοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἦταν κτισμένη ἡ πόλις εἶναι οἱ ἑξῆς: α) ἡ Ἀσία, στὴν κορυφῇ τῆς ὁποίας βρισκόταν παλαιότερα ἡ πόλις καὶ ἐρείπιὰ τῆς σώζονταν (στὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ κτίσθηκε ἐδῶ τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ)· ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Ἀσίας καὶ πρὸ τῶν τειχῶν ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τὸ τρόπαιο τῶν Μακεδόνων. Κοντὰ στὴν πόλιν, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς

Ἀσίας, ἦταν ἡ κρήνη Γαλακῶ καὶ κοντὰ τῆς ἑνα γυμναστήριο· β) τὸ Ἴλιον, ὁ λόφος ποὺ βρίσκεται πρὸς τὰ νότια καὶ σήμερα λέγεται Μαστρολέο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Διονύσου καὶ στὴν ἄκρῃ τῆς κορυφῆς ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ· γ) τέλος, ὁ πρὸς τὰ ἀνατολικά λόφος τοῦ Κνακαδίου, ἡ σημερινὴ Πεταλέα. Κοντὰ στὸ Κνακάδιο ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Καρνείου Ἀπόλλωνα. Φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Πανυσανία «πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ Κάρνειος καλούμενος Ἀπόλλων», βρισκόταν πιθανῶς στὴν ἄκρῃ τῆς πόλεως, στοὺς πρόποδες τοῦ Κνακαδίου.

Βλέπουμε, ἐπομένως, ὅτι ὁ Πανυσανίας ἀκολουθεῖ μιὰν ὀρισμένη σειρὰ στὴν περιγραφή του⁴⁰, παίρνοντας ὡς βάση τοὺς τρεῖς λόφους καὶ περιγράφοντας ὅ,τι ὑπάρχει σὲ αὐτοὺς ἢ κοντὰ σὲ αὐτοὺς τὸ ὁποῖο τὸν ἐνδιαφέρει (ἀρχαῖα ἐρείπια, ναοί, βωμοί, κρήνες, γυμναστήρια). Ξεκίνησε μὲ τὴν Ἀσία, προχώρησε στὸ Ἴλιο καὶ κατέληξε μὲ τὸ Κνακάδιο, ἀναφερόμενος στὸν ναὸ τοῦ Καρνείου Ἀπόλλωνα. Δὲν ἔχει ὅμως τελειώσει μὲ τὸ Κνακάδιο, ἀφοῦ στὴν ἄκρῃ τοῦ βουνοῦ αὐτοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑπάρχει ὁ ναὸς τῆς «Δικτύννης Ἀρτέμιδος», σπουδαῖο ἱερὸ φαίνεται, ὅπου κάθε ἔτος τελεῖται ἑορτή, καὶ πρέπει νὰ τὸ σημειώσῃ⁴¹. Εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ ἰδιαίτερη ἀδυναμία του σὲ ὀτιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὴ λαϊκὴ λατρεία. Ἀριστερὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀκρωτήριο ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς Σμῆνος, στὸν ὁποῖο ἐπίσης θέλει νὰ ἀναφερθῇ, ἀφοῦ ἡ ξεχωριστὴ ιδιότητα αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ, τὸ «ἡδυποτώτατον ὕδωρ», τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐδοκίμασε καὶ ὁ ἴδιος, κατὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν ποταμὸ, βαδίζοντας πρὸς τὴ Λᾶ, τὸν καθιστᾷ κάτι τὸ ἀξιοπεριεργό καὶ ἀξιωμακρόν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ ἐνδεικτικὸ τῆς προσοχῆς ποὺ τοῦ ἀπέδωσε ὁ συγγραφέας-περιηγητής, ὅτι δὲν ἀναφέρει ἄπλως τὸ ποτάμι καὶ τὴν ξεχωριστὴν του ιδιότητα, ἀλλὰ προσδιορίζει καὶ ἄλλα στοιχεῖα του: τὶς πηγές του καὶ τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὴν πόλιν. Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ καθίσταται σαφὴς ἡ ἔκφραση τοῦ Πανυσανία: «Ταύτης δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῆς ἄκρας ποταμὸς ἐκδίδωσιν ἐς θάλασσαν Σμῆνος...». Πρόκειται γιὰ τὴν ἀριστερὴν «ἄκρα» τῆς Πεταλέας καὶ ὄχι τὴ δεξιὰ τοῦ Ἀγερανοῦ, ἀφοῦ ὁ Περιηγητής μας δὲν ἔχει φύγει ἀκόμη ἀπὸ τὴ Λᾶ, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ θέση Ὑψοί⁴² καὶ στὸ Ἀράϊνον, καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ ἐδῶ πράγματι ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς Σμῆνος.

Ἀφοῦ τελείωσε λοιπὸν ὁ Πανυσανίας τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιγραφή τῆς Λᾶς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς, καὶ παίρνοντας ὡς ἀφετηρία, βάσει τῆς περαιτέρω πορείας του, τὸ Κάρναιο, σπουδαῖο σημεῖο τῆς πόλεως, συνεχίζει πρὸς τὸν σημερινὸ Ἀγερανό, φθάνοντας στὴ θέση Ὑψοί μετὰ τριάντα περίπου στάδια (πεντέμιση περίπου χλμ.): «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καρνείου σταδίου προελθόντι ὡς τριάκοντα, ἔστιν ἐν

40. Γιὰ τὸ σχέδιο τῶν περιγραφῶν τοῦ Πανυσανία βλ. C. Robert, *Pausanias als Schriftsteller. Studien und Beobachtungen*, Berlin 1909, σ. 69 κ.έ., 115 κ.έ. Πρβλ. Regebongen, ὁ.π., σ. 1062 κ.έ.

41. Γιὰ τὸν ναὸ τῆς «Δικτύννης Ἀρτέμιδος» ὡς ἱερὸ τῶν «ἐσχατιῶν», βλ. Γ. Σταῦνχάουερ, «Ἐνα λακωνικὸ ἀνάθημα στὴ Δίκτυνα», *Ἀριάδνη* 6, 1993, σσ. 82-83. Ἐπίσης, βλ. M. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, Stuttgart 1957, σ. 226.

42. Γιὰ τὴν πιθανὴν θέση, ἴσως στὰ περὶχωρα τοῦ χωριοῦ Σκαμνάκι, βλ. Forster, ὁ.π., σ. 299.

χωρίῳ Ὑψοῖς ἐν ὄροις ἤδη σπαρτιατῶν ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀρτέμιδος ἐπικλησιν Δαφναίᾳς. Ἐν δὲ Ἀραϊνῷ καλουμένῳ χωρίῳ τάφος Λᾶ καὶ ἀνδριάς ἐπὶ τῷ μνήματι ἔπεστι». (3, 24, 9-10). Φαίνεται ὅτι ὁ ἀρχαῖος δρόμος ἀπὸ τὸ Γύθειο πρὸς τὴ Λᾶ, μετὰ τὸν ποταμὸ Σμῆνο, ἀνέβαινε τὸ Κνακάδιο γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ Λᾶ, καὶ ἀπὸ τὸ Κάρνειο, ποῦ βρισκόταν φαίνεται στοὺς πρόποδες τοῦ Κνακαδίου («πρὸς δὲ τῷ Κνακαδίῳ»), συνέχιζε διὰ μέσου τῆς κοιλάδας μεταξὺ Κνακαδίου καὶ Ἰλίου πρὸς τὸν Ἀραϊνόν (σημ. Ἀγερανὸ) καὶ τοὺς Ὑψοὺς, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ σημερινοὶ δρόμοι, μονοπάτια ἢ γεφύρια. Βρίσκεται πλέον ὁ Περιγηγιτῆς στὴ δεξιὰ «ἄκρα» τοῦ κόλπου τοῦ Βαθιοῦ, ἐπάνω στὸν Ἀγερανό, ὅπου τοποθετεῖται τὸ Ἀραϊνόν καὶ ὁ τάφος τοῦ Λᾶ, γιὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορεία του πρὸς τὴν Τευθρώνη.

Γίνεται τώρα κατανοητό, πῶς οἱ διάφοροι περιγηγιτῆς καὶ ἐρμηνευτῆς βασιζόμενοι στὸν Πausανία ἐσχμάτισαν τὴ λανθασμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Σμήνου καὶ τὴ θέση τῶν ἐκβολῶν του· γιὰ νὰ συμφωνῇ τὸ κείμενο μὲ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα, θὰ ἔπρεπε ὁ Σμῆνος νὰ ἐκβάλλῃ στὴ σημερινή κοιλάδα τοῦ Βαθιοῦ, ἄρα θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν «Τουρκόβρυση», ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὸν Ταῦγετο καὶ αὐτῇ.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὸ μέγεθος ἢ σπουδαιότητα καὶ ἡ σημασία τοῦ πραγματικοῦ Σμήνου δὲν μπορεῖ κατὰ κανέναν τρόπο νὰ συγκριθοῦν μὲ αὐτὰ τῆς «Τουρκόβρυσης»⁴³. Οἱ πηγὲς τῆς «Τουρκόβρυσης» ἢ β' «ποταμοῦ τοῦ Πασσαβᾶ» εἶναι τὸ κεφαλάρι τοῦ Πολυάραβου κατὰ τὸν Frazer, ἡ ποσότητα ὅμως αὐτοῦ τοῦ νεροῦ εἶναι πολὺ μικρὴ, γιὰ νὰ φθάσῃ μέχρι τὴ θάλασσα, καὶ ἡ βρύση Γαλακῶ, τὸ νερὸ τῆς ὁποίας βεβαίως θὰ ἔρρεε στὴν κοίτη τῆς «Τουρκόβρυσης», δὲν συσχετίζεται ἀπὸ τὸν Πausανία μὲ τὸν Σμῆνο⁴⁴, ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν συσχετίσῃ ὁ Leake⁴⁵, ὁ ὁποῖος τις πηγὲς τῆς «Τουρκόβρυσης» τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ κάστρου τοῦ Πασσαβᾶ καὶ τοῦ χωριοῦ Καρβελά, ὅπου ὑπάρχει κεφαλάρι πηγῶν.

Ὁ Σμῆνος εἶναι μεγάλο ποτάμι, τὸ μεγαλύτερο ὁλόκληρης τῆς χερσονήσου τοῦ Ταῦγέτου καὶ ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ τῶν πηγῶν του εἶναι τόσο μεγάλῃ (ὁ συγγραφέας τῆς παρούσας μελέτης ἔχει ἰδίαν ἀντίληψη, ὅπως ἔγραψε καὶ ἀνωτέρω), ὥστε νὰ ὑδρεύῃ σήμερα τὴν περιοχὴ Γυθείου καὶ Μάνης⁴⁶. Βεβαίως, ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, ὅταν τὸ νερὸ ἐλαττώνεται, τὸ ποτάμι κατὰ τὴ διαδρομὴ ἀπὸ τις πηγὲς (Ἄρνα) μέχρι τις ἐκβολές του κάπου χανόταν⁴⁷, κοντὰ στο

43. Curtius, δ.π., σ. 272 – Hitzig – Blümner, δ.π., σ. 863.

44. Πρβλ. Forster, δ.π., σ. 233.

45. Leake, *Morea* I, δ.π., σσ. 255, 276.

46. Εἶναι λανθασμένος ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ποταμοῦ ὡς «ποταμίσκου» ἀπὸ τὸν Ἰάκ. Ρ. Ραγκαβῇ (*Τὰ Ἑλληνικά*, δ.π., σ. 412).

47. Λόγῳ τῆς συστάσεως τοῦ ἐδάφους μεγάλες ὁπὲς στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ, οἱ ὁποῖες λέγονται «μάτια», ἀπορροφοῦν τὸ νερὸ, τὸ ὅποιο ὅμως μπορεῖ νὰ βγῇ πιὸ κάτω. Ὁ Πausανίας ἀναφέρει τέτοια παραδείγματα ποταμῶν, ὅπως ἡ ἐξῆς περίπτωση: ὁ ποταμὸς Στύμφαλος ποῦ τὸν καταπίνει χάσμα, ξαναεμφανίζεται στὴν Ἀργολίδα, μὲ τὸ ὄνομα Ἑρασίνος: «Οὗτος [ὁ Στύμφαλος] ἐς χάσμα γῆς κάτεισιν ὁ ποταμός, ἀναφαινόμενος δὲ αὐθις ἐν τῇ Ἀργολίδι μετα-

χωριό Πλάτανος (Λίμπερδο). Όμως συνέχιζε τὸν ὑπόγειο ροῦ του, ἐπανεμφανιζόταν πάλι καὶ ἐφθανε μέχρι τῆ θάλασσα⁴⁸. Δὲν γνωρίζουμε βεβαίως ποιὲς γεωλογικὲς μεταβολὲς ἔχουν συμβῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πανσανία· μπορεῖ τότε νὰ ἐφθανε μεγαλύτερη ποσότητα νεροῦ μέχρι τίς ἐκβολές⁴⁹. Κατὰ συνέπεια, ὅπως ὑπεστήριξα πιὸ πάνω (σ. 217), ὁ Πανσανίας θὰ ἐδοκίμασε τὸ νερὸ ὅταν συνάντησε τὸ ποτάμι κατὰ τὴ πορεία του πρὸς τὴ Λᾶ.

Πέραν ἀπὸ τὴν ποσότητα, ἡ ποιότητα τοῦ νεροῦ, ποὺ τόσο τὴν ἐκθειάζει ὁ Πανσανίας, ἦταν καὶ εἶναι ἀπὸ παλαιὰ γνωστὴ στοὺς σχετιζομένους μὲ τὸ ποτάμι. Πρέπει νὰ ἔχη δοκιμάσει κανεὶς τὸ νερὸ τῶν πηγῶν του, μάλιστα σὲ ἐποχὴ καλοκαιριοῦ, (ὅπως ὁ γράφων) γιὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων τοῦ Πανσανία⁵⁰. Ἡ ποσότητα καὶ ἡ ποιότητα τοῦ νεροῦ τοῦ Σμήνου, γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὁδήγησαν στὴν κατασκευὴ ἐπὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐνὸς μεγάλου ὕδρευτικοῦ δικτύου γιὰ τὴν ὑδροδότηση τοῦ Γυθείου⁵¹. Τὸ δίκτυο τῆς αὐλακας (ὑπολείμματα τῆς ὁποίας σώζονται)⁵² φαίνεται ὅτι ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Προσῆλιο (Στροτζά) καὶ διατρυνώντας μὲ τεχνικὲς ἐπεμβάσεις βραχίωδη περάσματα ἐφθανε στὸ Γύθειο, ὅπου ἀπὸ ἓνα ὕδραγωγεῖο (λείψανά του σώζονται) διαμοιραζόταν στὴν πόλιν⁵³. Ἦταν λοιπὸν καὶ εἶναι γιὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους γνωστὸς ποταμὸς ὁ Σμήνος, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ποτάμι ποὺ ἐκβάλλει ἀριστερὰ τοῦ ἀκρωτηρίου, ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς «Ἀρτέμιδος Δικτύνης», τὸ ποτάμι ποὺ γνωρίζει ἡ παράδοση ὡς τὸν ἀρχαῖο Σμήνο, τὸν Σμήνο τοῦ Πανσανία.

βάλλει τὸ ὄνομα, καὶ αὐτὸν ἀντὶ Στυμφάλου καλοῦσιν Ἑρασῖνον» (8, 22, 3)· ὁ ποταμὸς Ἀλφειὸς, ὁ ὁποῖος ἀφανίζεται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ καὶ πάλι ξαναεμφανίζεται: «*φαίνεται δὲ ὁ Ἀλφειὸς παρὰ τοὺς ἄλλους ποταμοὺς φύσιν τινὰ ἰδίαν παρεχόμενος τοιάνδε ἀφανίζεσθαι τε γὰρ κατὰ γῆς ἐθέλει πολλάκις καὶ αὖθις ἀναφαίνεσθαι*» (8, 54, 2).

48. Ὅπως μὲ διαβεβαίωσε κάτοικος τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ, ἔνδειξε ὅτι τὸ νερὸ φθάνει μέχρι τῆ θάλασσα καὶ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες εἶναι τὸ ὅτι ἂν κάποιος κἀν κολύμπι στὸ σημεῖο τῶν ἐκβολῶν, τὸ νερὸ ἐκεῖ εἶναι ψυχρό.

49. Βλ. Ἰ. Β. Πατσουράκου, *Πραγματεία περὶ τοῦ ἀρχαίου Γυθείου*, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 21.

50. Θυμᾶμαι, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν ὕδρευτικῶν ἔργων τῶν πηγῶν, ὅταν ἔρρεε ὁλόκληρο τὸ ποτάμι, μποροῦσε νὰ πιῇ κανεὶς γάργαρο καὶ δροσερὸ νερὸ ἀπὸ ὅποιοδήποτε σημεῖο τῆς κοίτης.

51. Ἡ ἀκριβὴς ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς δὲν εἶναι γνωστὴ, μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ὅμως ὅτι θὰ πρῆτει νὰ συμπίπτει μὲ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ἀκμῆς τοῦ Γυθείου, ἂν συνυπολογίσωμε τὴν τεχνικὴ ἱκανότητα τῶν Ρωμαίων στὴν κατασκευὴ ὕδρευτικῶν ἔργων. Ὅπωςδήποτε φαίνεται ὅτι τὸ ἔργο δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πανσανία, διαφορετικὰ θὰ τὸ ἀνέφερε.

52. RoB, δ.π., σσ. 221-222.

53. Βλ. Πατσουράκο, δ.π., σ. 19 κ.έ. – Π. Ε. Γιαννακοπούλου, *Τὸ Γύθειο*, Ἀθήναι 1987, σσ. 106-107.